

УДК 811.161.2:316.48 (Франко)

РАЇСА ПАЩУК

м. Сєвєродонецьк

r.ivancova@gmail.com

ПРОБЛЕМА МОВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В ДОРОБКУ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглянуто концепт мови в публіцистичному дискурсі Івана Франка крізь призму національної свідомості. Визначено бачення мислителя рідної мови як морального, психологічного й духовного людського існування, що пов'язане із сутністю національного буття народу, національною свідомістю.

Ключові слова: Іван Франко, мова, мислення, нація, національна свідомість.

Іван Франко – один з найвидатніших представників української інтелектуальної еліти на межі XIX–XX ст. На жаль, у сучасній Україні спадщина мислителя не набула істотного поширення з-поміж українського загалу. І досі ще не спромоглися усвідомити величезне значення для розбудови європейської України перлин минулої творчої рефлексії Івана Франка – енциклопедиста не лише в царині знань, а й у політичній, громадській, науковій діяльності. Актуальними й у XXI ст. є заклики Івана Франка щодо «розбудження національної свідомості в широких кругах нашої інтелігенції й прояснення задач і цілей національного розвою» та «користуватися рідною мовою, збагачувати духовну скарбницю українського народу» [2, 657], адже «... слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиевий і нетривкий витвір людського духу, проявило чудодійну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку» [14, 396]. На думку мислителя, саме розвиток рідної мови, національної культури, освіти й науки має стати визначальним орієнтиром суспільного поступу, органічною потребою більшої частини суспільства, «впливом живої потреби нації».

Як і в часи Івана Франка сьогодні спостерігаємо кризу національного духу народу. Відомий німецький філософ і мовознавець Вільгельм Гумбольдт стверджував, що «дух народу» і мова його настільки з'єднані між собою, що якщо існує одне, то інше можна вивести з нього.

Метою статті є актуалізація концептуальних підходів Івана Франка до проблеми рід-

ної мови, яку він пов'язував із сутністю національного буття народу, національної свідомості. Утілення цієї мети ґрунтується на публіцистичному дискурсі Івана Франка.

Погоджуємося з відомою дослідницею мовного світу Івана Франка О. Сербенською, яка стверджує, що ми ще повністю не збагнули вагомості лінгвістичного спадку мислителя: «багато концептуальних положень ще не стало здобутком мовознавства, не дістало свого розвитку, не маємо належної їх інтерпретації» [8, 15]. Проблематика лінгвістичних зацікавлень Івана Франка широка. За спостереженнями І. Ковалика, предметом наукових рефлексій письменника-вченого були такі головні питання, як походження людської мови, розвиток та функції мови, усна та писемна мова, мова та мислення, значення мови для розвитку мислення та пам'яті тощо. Такі франкознавці, як Т. Панько, О. Сербенська, Т. Космеда обґрунтовано долучили до цього переліку питання «мова і нація», «мова і духовність», «мова і мовлення», «дискурс і комунікація», «мовна особистість», «комунікативна компетенція» тощо. У контексті націєтворної ролі мови, як правильно наголошує І. Фаріон, особливе значення має монографія Т. Панько «Мова і нація в естетичній концепції І. Франка». І. Фаріон на прикладі мовно-політичного світогляду Франка розглядає трактування мислителя про мову як основу нації та держави.

Не є новим твердження, що нації розвиваються з поступом національних культур і національних мов. Свого часу на цьому наголошував М. Грушевський: «У наші часи немає вже старих універсальних культурних мов,

кожна народність розвиває своєю рідною мовою культурну працю; весь культурний запас зберігається рідною мовою; культурна мова стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути», національного існування. Від вирішення цього завдання залежить, чи перейде цей народ до культурних націй, чи залишиться на становищі нижчих народів, що можуть задовольнити власними засобами лише нижчі культурні потреби свого суспільства, а для задоволення вищих потреб вони примушені вдаватися до чужої культури, чужої мови» [3, 174]. Українцям часом залишається це завдання й сьогодні.

Безхарактерність українців щодо мовного питання, байдужість або легковажне ставлення до долі української мови здебільшого зумовлені поверховим розумінням сутності мови, обмеженням її ролі лише до однієї функції – комунікативної. Мислителі ж були про мову набагато вищої думки. Відомою є теза Гайдеггера, що «мова є домом буття», бо за словами, що їх застосовують, стоїть національне світовідчуття, світобачення, ментальність народу, яка передусім дає знати про себе в рідній мові. Тому процес національного самоствердження, повернення своїй мові й культурі її законних прав має здійснюватися неухильно.

На думку О. Забужко, мова виконує, серед інших, дуже важливу філософсько-світоглядну функцію: вона прив'язує етнос до його батьківщини, природного оточення, до його обжитого космосу. Мова робить свого носія «своїм», звідки б він не походив.

На взаємозв'язок мови та світогляду звертає увагу Е. Сепір, зазначаючи, що люди живуть не тільки в об'єктивному світі речей і не тільки у світі суспільної діяльності, як зазвичай вважають, вони неабияк є під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування для нашого суспільства, тож «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на мовних нормах цього суспільства [7, 233]. Видатні філософи ХХ століття М. Гайдеггер, Г. Гадамер довели, що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Не вербалізоване, не впіймане словом вислизає з ясно освітленого кону свідомості в темну млу непевних, хаотичних від-

чуттів, – єдино лише висловлене, ословлене є для нас реальним: мова й тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд. «Мова є вмістилищем, де здійснюється життя народу, вона формує той світ, в якому життя народу взагалі є можливим» [1, 251]. Р. Кісь розгортає важливу тезу про те, що мова не тільки «оформлює» думку, але й формує її, не тільки «впливає» на глибинні матриці етноменталітету, але й безпосередньо входить у сам процес «відливання» цих матриць; є не тільки «інструментом» спілкування, але й дійовим чинником сенсоутворювання (сенсонаповнювання, осмислювання, тлумачення) і в когнітивних процесах, і в реальних ситуаціях міжособової взаємодії та комунікативної поведінки [4, 15].

Ф. де Соссюр зауважував неоднакові можливості різних мов: одні з них можуть виразити те, що інші – неспроможні. Це не неповноцінність мови, ні, просто її інакшість, бо різні мови – це різні світи, адже в мові зафіксовано онтологію людини, яка живе в цій мові. Саме реальна множинність мов, на думку Р. Кіся, є не тільки чинником потрібної розмаїтості, що вибудовує негентропійну тенденцію в поступі людства як роду, але й створює величезний потенціал можливостей у загальній його креатосфері. Ще свого часу О. Потебня застерігав, що витіснення багатьох мов якоюсь однією мовою мало би для людства згубні наслідки, оскільки означало би ототожнення різних шляхів пізнання, різних аспектів бачення на один шлях, на пласку одномірність. Пізніше вже наголосили на цьому Сепір, Ворф тощо. «Саме тому наша мова й має для національного життя таку безмірну етнокультурну вартість, що вона є не тільки прапором консолідації нації; чинником, що цементує «ми – почуття» народу й символізує солідарну потугу нації, її внутрішню психосоціальну злуку, але ще й тому, що наша мова конструює, вибудовує саме ті виміри й грані безконечномірної позамовної реальності, які невідомі іншим етнокультурним (лінгвокультурним) системам» [4, 15]. Тож у разі втрати рідної мови звужується, культурно, ментально, когнітивно, емоційно знекровлюється увесь український світ як

неподільна лінгвокультурна цілість; рвуться невидимі нитки залученості в культуру.

Коли О. Потебня наголошував на шкідливих аспектах механічного змішування двох мов як процесів, що загострюють спустошення свідомості (а відповідно зменшують інтуїтивний спротив асиміляційному тискові тих мовців, що зазнають на собі дію асимілювальної сторони, послаблюють позасвідомий страх перед втратою внутрішньої духовної та ментальної цілісності), то Потебня був близький до розуміння феномена рідної мови як чинника не тільки соціокультурного, але й доглибно екзистенційного. Саме О. Потебня наголосив, що мова «...не тільки найкраща, але й найпевніша ознака, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова існування народу – це єдність мови» [6, 118].

Іван Франко, міркуючи про єдність мови, мислення й духовності людини, уважав мову феноменом самовираження людини й реалізації її в суспільстві. Саме бесіда, на його думку, звільня спричинилася до розвитку мислення, пам'яті й узагалі найвищих духовних здібностей людини, котрі й надали йому остаточної переваги над природою в боротьбі за існування.

Передусім у рідній мові Франко бачить велику невичерпну таємницю морального, психологічного й духовного людського існування, що глибоко пов'язане із сутністю національного буття народу. «Як се пояснити? – запитує він. – На мою думку, тут лежить глибокий психологічний проблем, якого коріння сягає малодосліджених досі тайників – зв'язку людської психіки з тими ніби-то конвенціональними, а проте так давно органічними системами звуків, що називаємо *рідною мовою*. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді: замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не надумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і маючи до вибору я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємнича сила в людській природі каже: «*Pardon, tu ne маеш вибору*; в якій мові вродився і виховався, такої без окалічен-

ня своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкירוю». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна» [9, 233].

Велич Шевченка й трагедію Гоголя Іван Франко пояснює й чинником мови. Про це, зокрема, пише: «...та все-таки серед тих причин важне місце займає відчужене геніального українця від рідної мови» [9, 233] Іван Франко був глибоко переконаний у тому, що живучість будь-якого друкованого твору збережена як у вкладеній у нього душі поета чи письменника, так і написанні його рідною мовою. Він доводив, що там, де мова втрачає споконвіку престижність, панує масова культура, яка призводить до духовного вихолощення. Аналізуючи творчість Івана Гушалевича, Франко безпощадний у своїх узагальненнях: «Розрив з народною мовою був смертельним засудом на поета; відкинувши той перший фундаментальний баласт – рідну мову, він помалу позбувається й чисто формальних прикмет душі й сумління, доходить при живому тілі до повної моральної гнилизни» [13, 72–73].

Отже, гвалтовне ставлення індивіда до своєї мовної ідентичності призводить до деморалізованості, духовної деградації, затоптування природного, істотного в людині. Отже, як доводить Іван Франко, знання чужої мови та володіння нею – одна річ, але інша – зрада своєї мови на користь іншої, що не може не мати для індивіда згубних наслідків. Ці наукові висновки Івана Франка актуальні й сьогодні.

Осмилення буття нації Франко розпочав з проблеми національної свідомості – найважливішого чинника на шляху поступу нації. Національна свідомість у сенсі провідної ознаки нації стає предметом наукового пошуку Івана Франка в останній період творчої активності, у період, коли покінчено з «наймами в сусідів» і з'явилася врешті можливість відбутися в національному просторі, бо «тільки сіючи на власній ниві, можна доробитися власного хліба» [11, 358].

Іван Франко завжди вважав своє українство за даність, за факт само собою зрозумілий. Уся творчість І. Франка наскрізно – це

вплив національної української свідомості: і це не лише в аспекті відчуття належності з усіма його атрибутами, це передусім почуття обов'язку й прагнення прислужитися поступу рідної спільноти, допомогти, просвітити й консолідувати (національна самосвідомість) і заклик до інших: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, усю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурним стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками й засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його. ...Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великій ряді й не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу» [12, 405].

Такі мотиви проявляються у Франка постійно, а найвиразніше в автобіографічному нарисі «Дещо про себе самого»: «Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу проклинати долю, що поклала мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде на марне» [10, 31]. І це зразок найбільшої глибини національної свідомості. Цей приклад істотний, бо від рівня національної свідомості спільноти залежить

здійснення національного ідеалу, який в часи Івана Франка був «поза межами можливого». Отже, без національної свідомості, без цього духовного багатства неможливий повноцінний внутрішній світ людини. У періоди докорінних змін у житті суспільства саме стан національної свідомості стає вагомим чинником розвитку, може скеровувати хід політичних, економічних процесів.

Основні зусилля Іван Франко спрямовує на молодь, переконуючи її в тому, що передусім потрібні знання, розширення світогляду, адже нині не ті часи, – наголошує мислитель, – щоб ми зі своїм народом могли відгородитися від Європи китайським муром. Пам'ятаючи про це, молодь водночас має розуміти, «що практичне життя жде її серед рідного народу», що «здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту й тільки тоді вони перестають бути сірою теорією й зробляться цвітучою дійсністю». Франко переконаний, що ця національна самореалізація абсолютно потрібна. Без цього складника людина неминуче робиться «неповною», «уломною», адже: «Усе, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [12, 405]. Історія вчить, що самозречення свого народу, його мови й культури не проходить безболісно, безкарно. Іван Франко на прикладі талановитого представника галицького москвофільства Івана Наумовича показує трагічну долю особи, її «неприродне психічне роздвоєння» через «відірвання від рідного ґрунту, поперед усього від рідної мови». І ось це «язикове роздвоєння, намагання писати для простого люду чистою народною мовою, але про «вищі» справи і навіть у приватних «листах уживати язичія, що мало бути суррогатом і переходом до російської мови, яка робиться його справжньою національною мовою, «мало фатальні наслідки на весь психічний устрій і на всю літературну працю» [9, 234]. Зірвавшись з якоря, яким могли бути для нього рідна мова

і зв'язок з рідним народом Наумович став човном без «рівного і певного курсу» – що в політиці, що в побуті. І внаслідок цього власноруч змарновані задатки, трагічна доля. Протягком для такої людини, як наголошує Франко, «обік основної освіти могла бути гаряча й непохитна любов до рідної мови та до рідного народу» [9, 234]. Вона давала б його «хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного й певного курсу». На жаль, не один такий Наумович – що тоді, що тепер, бо зросійщуючись ми втрачаємо своє, наш український світ, світ, окреслений власною мовною картиною. Психологічне ж роздвоєння, що спостерігається і в наш час у певній мовно-етнічній групі, породжує дуже небезпечні політичні хитання, які загрожують буттю України як держави.

Очевидна актуальність переживань І. Франка за нас, нинішніх. «Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого мистецтва, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національної та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть dokonувати своїх експериментів» [12, 404].

Перспективу розвитку національної свідомості І. Франко тісно пов'язував з молодим поколінням. В «Одвертому листі до галицької молодіжі» він зазначив: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної

маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відкиб вона не йшла, та притім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися» [12, с. 135]. Ці розмисли Великого Українця, сповнені тривоги, мовби проголошені сьогодні, у час, коли зневажена мова, ослаблена мораль й духовне самопочуття народу. Франко закликає нас почувти його, «навчитися чути себе українцями».

Список використаних джерел

1. Возняк Т. С. Тексти та переклади / Т. С. Возняк. — Х., 1998.
2. Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм. — Націоналізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000.
3. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. — СПб., 1907.
4. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Роман Кісь. — Львів, 2002.
5. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. — М.: Искусство, 1976.
6. Потебня Олександр. Мова. Національність. Денационалізація. Статті і фрагменти; [упорядк. і вступна стаття Юрія Шевельова] / Олександр Потебня. — Нью-Йорк, 1992. — 157 с.
7. Сепир Е. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. — М., 1964. — Т. 1.
8. Сербенська О. Соціолінгвістичні засади Івана Франка // Вісник НТШ. — 2006. — Ч. 35.
9. Франко І. Двоязичність і дволичність // ЛНВ. — Львів, 1905. — Т. 30. — Кн. 4.
10. Франко І. Дещо про себе самого // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1981.
11. Франко І. Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди // Франко І. Вибір з творів. — Нью-Йорк; Париж, 1956.
12. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі // Збір. творів: У 50 т. — Т. 45. — К.: Наук. думка, 1986.
13. Франко І. Літературно-критичні статті. Іван Гушалевиць // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 35.
14. Франко Іван. З останніх десятиліть XIX віку // Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть XIX в. — Дрогобиць: Відродження, 2008. — С. 333–398.

RAISA PASHCHUK
Sievierodonetsk

A PROBLEM OF LANGUAGE AS A FACTOR OF FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE LITERARY ESTATE OF IVAN FRANCO

The article deals with the universalization of sophists thoughts about language as an activity not only of the human but of the national spirit. In particular, Franco sees in his native language a great inexhaustible

mystery of the moral, psychological and spiritual human existence, which is deeply connected with the essence of national existence of the people, national consciousness.

It is emphasized on Ivan Franko's thoughts that knowledge of another language and possession of it is one thing, but the other is the betrayal of one's language in favor of another, which can not but have a detrimental effect on the individual. The relevance of these scientific conclusions of Ivan Franko today is pointed out.

It is concluded that the development of the native language, national culture, education and science, according to Franko, should become the determining benchmark for social progress, an organic need for most of society.

Keywords: Franko, language, thought, nation, national consciousness.

РАЙСА ПАЩУК

г. Северодонецк

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА ФРАНКО

В статье рассмотрен концепт языка в публицистическом дискурсе Ивана Франко сквозь призму национального сознания. Обозначено видение Франко родного языка как морального, психологического и духовного человеческого существования, что повязывается из сущностью национального бытия народа, национальным сознанием.

Ключевые слова: Франко, язык, мышление, нация, национальное сознание.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2017

УДК 821.161.2-145

ВІТАЛІЙ ПЕРЕЯСЛОВ

м. Харків

vitalypereyaslov@ukr.net

МЕТАФОРИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВНИЙ ЗАСІБ ХУДОЖНЬОГО ПОРТРЕТУВАННЯ У ПОВІСТІ І. БАГМУТА «ЗАПИСКИ СОЛДАТА»

У статті визначено місце художніх засобів вираження, зокрема метафоричності, при поданні портретних характеристик, якими широко послуговувався І. Багмут, зображуючи головного героя «Записок солдата». Простежено дефініцію та різновиди портрету, особливу увагу приділено психологічному портрету. Визначено психолого-портретні характеристики героя твору. Встановлено, що метафори, використані в портретному змалюванні головного героя, виконують роль художнього маятника, який коливається від психо-емоційних вражень від війни до мирних спогадів минулого.

Ключові слова: психологічний портрет, метафоризація, контраст, ізотопна сітка, психіка героя.

Мовний портрет існує у площині художнього тексту і є його органічною часткою, розчиняючись у структурі твору. Він включає в себе такі аспекти, як: а) власне портрет (опис зовнішності: губ, очей, носа, волосся тощо); б) психологічний портрет (опис внутрішнього світу героя: почуттів, емоцій, прагнень, характеру, уподобань тощо); в) мовленнєвий портрет (симбіоз мови героя і його характеру). Портретний опис героя формує у свідомості читача емоційно, естетично, експресивно значимий об'єкт.

Досліджували портрет героя та його вплив на художній твір вітчизняні і зарубіжні літературознавці, лінгвісти та психологи.

Так І. Бикова [4] класифікувала портрети залежно від кількості портретних номінацій і локалізації їх у творі. Т. Насалевич [11] описала характеристики індивідуального та групового портрета.

Г. Старикова [18] розподілила склад мови на позначення візуального образу в художньому тексті на три лексико-тематичні ряди: соматичний (тіло), вестіальний (одяг),